

מסמך מן הארכיון

תגובות ממשלת ישראל על החלטת בית הנבחרים העיראקי להקפיא את רכושם של יהודי עיראק העולים לישראל: ישיבת ממשלת ישראל 15 במארכ 1951

זכי שלום

מבוא

ב־10 במארכ 1951 זומן בית הנבחרים העיראקי לישיבה סודית שלא מן המניין¹ כדי לאשר 'חוק פיקוח וניהול רכוש היהודים, אשר נשללה אורחותם העיראקית'.² הסעיף הראשון לחוק קבע כי 'הרכוש כולל נכסי דלאניידי... וכן תעודות ביטוח, ומלוות ומזומנים ומניות ותעודות מטען והמחאות ואגרות חוב הניתנות להעברה וכל הנאה שיש בהם או למחזיק בהם'.³ הסעיף השני לחוק קבע, כי 'רכוש האנשים שאורחותם העיראקית בטלה, מוקפא. מתאריך פרסום חוק זה אין להעבירו ובכל צורה שהיא... תוקם מחלקת אפוטרופוסות כללית לפיקוח וניהול רכוש האנשים משוללי האורחות, שבראשה יעמוד אפוטרופוס כללי'.⁴

עד לקבלת החוק, מסביר שר החוץ, משה שרת, בכנסת, 'היו היהודים היוצאים חופשיים מבחינה חוקית לחסל את רכושם כראות עינם. סכום המזומנים שהותר להם להוציא מהארץ עם עלייתם הוגבל לחמישים דינאר לכל בוגר. גם כמות המיטלטלין הוגבלה ביותר, אבל זו היתה מצומצמת ממילא לרגל תנאי הנסיעה שכולה נעשתה באווירונים. המוכר את רכושו נאלץ למכרו באפס מחיר מחמת תנאי השוק. אולם, זכות הבעלות על הרכוש לא נפגעה, וכל בעל נכסים או סחורות היה רשאי להפקידם בידי נאמן או להעבירם לזולתו בצורה חוקית, כפי שמצא לנחוץ'.⁵

לא כל חברי הפרלמנט העיראקי תמכו בהצעה. קבוצה המונה שלושים ותשעה איש

- 1 שלמה הלל, רוח קדים: בשליחות מחתרית לארצות ערב, ספרי ידיעות אחרונות, הוצאת עידינים, 1985, עמ' 321 [להלן: הלל, רוח קדים].
- 2 מספרם באותו יום הגיע ל־103,866. ראה: הלל, רוח קדים, עמ' 321.
- 3 משה גת, קהילת יהודים במשבר: יציאת עיראק 1948–1951, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 189 [להלן: משה גת, יציאת עיראק].
- 4 משה גת, יציאת עיראק, עמ' 189.
- 5 דברי הכנסת, ישיבת מאתיים שלושים ותשע של כנסת ראשונה, כרך שמיני, 19 במארכ 1951, עמ' 1358. על מצבם של יהודי עיראק עד לקבלת החוק ופעילותם ראה: אסתר מאיר, התנועה הציונית היהודי עיראק: 1941–1950, הוצאת עם עובד, 1993.

בפרלמנט העיראקי התנגדה לפגיעה ברכוש יהודי עיראק.⁶ מאידך, היתה הצעה קיצונית יותר של חברי פרלמנט עיראקיים, אשר דרשה להקפיא את רכוש הקהילות היהודיות וגם את רכושם של היהודים שיישאו בעיראק וכן לסלק את הציירים היהודים בפרלמנט העיראקי.⁷

ב־15 במאָרס 1951 התקיים בממשלה דיון בסוגיה זו. ראש הממשלה, דוד בן־גוריון, נעדר מן הישיבה וכישוב ראש שימש שר האוצר, אליעזר קפלן. פרוטוקול הישיבה נחשף לאחרונה בפני הציבור, והוא נותן ביטוי מרתק להלכי הרוח והעמדות שרווחו בממשלת ישראל בסוגיה רגישה זו.⁸

תמונת המצב

הדיון בממשלה מתחיל בסקירה של שר החוץ, משה שרת, בדבריו מציין שרת, בין השאר:

חלה החמרה במצב היהודים היוצאים [מעיראק]. [צריך ש]יהיה ברור, שזה [החוק שנתקבל בעיראק] אינו נוגע – על כל פנים באופן חוקי – במצבם של היהודים הנשארים שם. אם נוצרו רשמים אחרים... שזוהי כאילו גזירה גזעית [גזענית] כללית, דבר זה אינו נכון. אינני רוצה לאמר שעלידי [כתוצאה מ] גזירות כאלו אינו מתערער בכלל מצב היהודים בעיראק, והאווירה סביבם אינה נדחסת... [אבל] החוק [מתייחס רק] לגבי אלה הפונים לבקש רישיון יציאה ומקבלים אותו, ועם מתן ההיתר, פוקעת אורחותם, ולגבי אלה חל שינוי מכריע. עד עכשיו היו חופשיים לעשות ברכוש מה שרצו. [הם אמנם] לא יכלו לקבל כסף לקחתו אתם, אבל יכלו למכור את הרכוש בחצי חינם... או להשאירו בלי סידור, ובאין בעלים אחרים לרכוש זה – הם היו בעליו, או למנות אפוטרופוס – אם יהודי שנשאר שם או מוסלמי מהימן. עכשיו הם מאבדים חופש זה. הרכוש הנשאר מוחרם. הוא מופקד בידי אפוטרופוס מטעם המדינה.

כאשר יש חוק כזה. מתחילים הפירושים של הפקידים, ולעיתים – פירושים שרירותיים. כאשר אדם יוצא מעיראק וטבעת על אצבעו, רואה הפקיד את הטבעת כרכוש שאין להוציאו מגבולות המדינה, והוא מסיר את הטבעת מאצבעו של היוצא. אבל, אין לדעת אם הטבעת נמסרת לאפוטרופוס מטעם המדינה, או היא משתלשלת

6 תרשומת ישיבות הממשלה השנייה, כרך ז', ישיבת הממשלה, 15 במאָרס 1951, עמ' 10 [להלן: ישיבת הממשלה]. חבר הקבוצה, צאלח ג'אבר, שכיהן בעבר כשר הפנים בממשלת עיראק, הביע התנגדות חריפה לחוק, ואף עזב את הישיבה בצורה מופגנת. הלל, רוח קדים, עמ' 322.

7 ישיבת הממשלה, עמ' 10.

8 על הפעילות של ממשלת ישראל להציל לפחות חלק מן הרכוש של יהודי עיראק ראה: משה גת, יציאת עיראק, עמ' 126–137.

לכיסו של הפקיד. היוצא אינו יכול לחקור בדבר. יש חיפושים נוראיים בחפצים, שבירת דברים וקריעתם, כל מיני גילויי שרירות ופראות. העיקר הוא שהרכוש עובר לידי האפוטרופוס... הם [העיראקים] בוודאי סבורים שבזאת הם יוצאים בעקבות התקדים שאנו קבענו, שרכוש של אנשים שיצאו [הכוונה לפליטי 1948], אנו הטלנו עליו פיקוח המדינה עליידי אפוטרופוס, ולמעשה לקחנו לנו רכוש זה.⁹

בתשובה לשאלות של חברים בממשלה מוסר שרת את ההבהרות הבאות: א. באורח רשמי החוק העיראקי מדבר על 'הקפאת' הרכוש ולא 'החרמה'. ב. לא ברור באילו סכומים מדובר, אם המדובר בסכומים גדולים של נדל"ן ופקדונות בנקים. ג. העיראקים מתירים עתה לראש משפחה להוציא רק חמישה דינארים במקום חמישים דינאר בעבר.¹⁰

הצעות תגובה

על בסיס תמונת מצב זו התפתח דיון בממשלה סביב הצעדים והפעולות שישראל יכולה לנקוט אותם. בהקשר זה הועלו שתי קטיגוריות בסיסיות של דרכי פעולה – פעולה במישור המדיני-הסברתי ופעולות תגובה קונקרטיות. במסגרת הצעות התגובה במישור המדיני-הסברתי הועלתה, בראש ובראשונה, ההצעה של פנייה לבריטניה וארצות-הברית, כי יתערבו ויביאו לביטול 'רוע הגזירה'. שר החוץ, שרת, אינו שולל רעיון זה, אך מטיל ספק ביעילותו: 'אני מוכרח לומר מתוך ניסיון, הוא אומר לחבריו בממשלה, 'שהפניות אינן מעלות ואינן מורידות. עד עכשיו לא היו תוצאות להן, והיה גם מקרה שארצות-הברית סירבה להתערב. באופן פשוט אמרה שאינה יכולה [להתערב]. זה היה בפעם האחרונה לאחר שהם לחצו שאנו נחיש את הוצאת היהודים מעיראק. כאשר פנינו אליהם וביקשנו שיתערבו וידאגו להגדלת מכסת הכסף שהעיראקים נתנו לקחת, הם סירבו. אני מניח שיסרבו גם הפעם. יתר על כן, הם יכולים לומר: 'אתם לקחתם הרכוש של הערבים שעזבו את ארץ-ישראל, מסרתם את הרכוש לידי אפוטרופוס, אותו הדבר עושים הם – הם אומרים שהם ממנים אפוטרופוס לרכוש של היהודים העוזבים את עיראק'.¹¹

דרך פעולה אחרת שהוצעה היתה פנייה לאו"ם על בסיס הטענה שהצעד העיראקי מהווה הפרת זכויות האדם. תגובתו של שרת לרעיון זה צוננת למדי: לדעת שרת, פנייה כזו תביא את העולם הערבי לטעון שמדינת ישראל היא זו שמפירה את זכויות האדם. ייתכן, שהדבר אף יביא אותם לפנות לאו"ם במקביל לישראל. נוסף לזה, טוען שרת, עד

9 ישיבת הממשלה, עמ' 2-3.

10 ישיבת הממשלה, עמ' 4.

11 ישיבת הממשלה, עמ' 3.

כה הפניות שלנו לאו"ם לא העלו דבר, ויש להניח כי גם פנייה זו לא תניב תוצאות מבחינתנו. גם שר האוצר אליעזר קפלן מסתייג מפנייה לאו"ם, וטוען שאין לכך כל ערך. שר הפנים, משה שפירא, תומך בהתלהבות ברעיון של פנייה לאו"ם ומתן הד עולמי לצעדיה של עיראק. לביסוס דבריו הוא מציג את הטיעונים העיקריים הבאים:

א. שתיקה מצד ישראל תתפרש כהודאה בכך שיש לה מה להסתיר לגבי פעולותיה – היא נגד הערבים: 'השתיקה שלנו לא תתפרש כשתיקה מתוך מרירות או מחוסר תקווה שיעשו איזה דבר, אלא כי אנו מרגישים שאצלנו הדברים אינם בסדר, לכן אנו משלימים עם זה מה שקרה שם'¹².

ב. לישראל אין מה לחשוש, שכן יש הבדל גדול בין שאירע לערבים בארץ לבין מה שעיראק עושה נגד היהודים: 'יש הבדל בין מה שקרה בארץ [ומה שקרה שם]. בארץ זו היתה תוצאה של מלחמה, שם [לעומת זאת] אמרו ליהודים: "אתם יכולים לעזוב את המדינה", ולאחר הודעה זו יצרו שם תנאי חיים כאלה שהיהודים צריכים לעזוב את המדינה, ועכשיו גוזלים מהם את מעט הרכוש שלהם'¹³.

ג. זו הודמנות לישראל לגמול לערבים על תעמולתם נגדה: 'רצייתי עוד להציע', הוא אומר לחבריו בממשלה, 'לדאוג לפרסום גדול בעיתונות העולמית, לפרסם צורת הגול, איך מתייחסים לאנשים. הרי הם מנצלים כל מקרה שישנו בארץ, הם מנצלים אותו בעולם הגדול כדבעי. עכשיו יש לנו הודמנות להשיב להם קצת כגמולם. כל סיפורי העולים הם מזועזעים. הם מחפשים אפילו בפצע, מסירים את התחבושת לראות אם לא הסתירו יהלומים תחת התחבושת. הייתי אומר שצריך לגבות עדויות מן העולים, ולפרסם זאת בעולם למען ידעו מה עושים ליהודים אלה'¹⁴.

ד. אשר לטענת שרת, כי הפנייה לא תועיל, שפירא סבור כי 'לא יזיק, אם תהיה רשומה מחאה שלנו, ידעו שאנחנו מוחים'¹⁵.

גם שר המשטרה, בכור שיטריה, תומך בפנייה לאו"ם, ומתן הד בינלאומי לצעד העיראקי. לדעתו, אין לחשוש מאפשרות של פנייה מקבילה מצד הערבים, שכן המדובר במצבים שונים זה מזה: 'היהודים שם לא עשו דבר נגד המדינה, לא חתרו תחת המדינה. הערבים [לעומת זאת] בעצמם ברחו מכאן לאחר שנלחמו בנו, ומצבם שונה לגמרי ממצבם של היהודים'¹⁶. אם לא נעשה צעדי מחאה כאלה, הוא טוען, אזי גם מדינות ערביות אחרות, ובעיקר סוריה ומצרים, ילכו בעקבות עיראק, ויפגינו יחס דומה כלפי היהודים שם. במסגרת דרכי התגובה הקונקרטיות מעלה השר שיטריה הצעה לשינוי במדיניות

12 ישיבת הממשלה, עמ' 5.

13 ישיבת הממשלה, עמ' 5.

14 ישיבת הממשלה, עמ' 5-6.

15 ישיבת הממשלה, עמ' 5.

16 ישיבת הממשלה, עמ' 6.

ישראל בשאלת הערבים. השר שיטריט מציע לשקול כי בתגובה לצעדיה של עיראק ישראל תשנה את מדיניותה בשאלת איחוד משפחות. כמו כן הוא מציע לשקול הכרזה, כי ישראל תאפשר יציאת כל ערבי הרוצה בכך מתחומי מדינת ישראל. 'רק אם פועלים בדרכים מקבילות לפעולתם', מסכם שיטריט, 'נבהלים הערבים'.¹⁷ שר החוץ שרת ושר הפנים שפירא מסתייגים מהצעה זו, וקובעים נחרצות כי ישראל לא תפעל בדרך דומה לזו שבה פועלת עיראק.

דרך פעולה אחרת העולה לדיון היא החרמת הרכוש הערבי בארץ ומסירתו לידי היהודים שבאו מעיראק. שר המשטרה, בכור שטריט, תומך בהצעה זו בהתלהבות ואומר בין השאר:

'היהודים העיראקיים מתכוננים להפגנות, ואנו חוששים מפגיעות [תגובות] הערבים. הם מתכוננים לבוא למשרד החוץ, ושר החוץ יצטרך לקבלם. איני חושב שנוכל להסתפק במילים בעלמא. אין ספק, שדרישתם לגבי רכוש הערבים בישראל יש לה יסוד. אין אנו יכולים לאמר שזכינו מן ההפקר. מצבם [של יהודי עיראק] הוא תוצאה מיצירת מדינת ישראל, ועלינו לחשוב על דרך פיצוי – פיצוי מהרכוש הערבי. אחרת הם יכולים לטעון בצדק: "אילולא [קמה] מדינת ישראל, הרי ישבנו שם מאות בשנים כאנשים חופשיים, עסקנו במסחר ובמלאכה, עשינו עושר ורכוש". ואם נאמר להם שאין לזה שום נגיעה, נגדיל את המדורה'.¹⁸

השר אליעזר קפלן מסתייג מדברים אלה של השר שיטריט בצורה נחרצת: 'עליו [על שיטריט]', אומר קפלן, 'להיזהר מלומר: "בעצם יכלו היהודים האלה לשבת במנוחה בעיראק, אלא שמדינת ישראל הכריחה אותם לעזוב את ארצם", [התמונה המצטיירת מכך היא] כאילו הם רק קורבנות מדינת ישראל... לא ייתכן שבקרבתנו יישמעו דברים כאלה. שלושים אלף יהודי עיראק רוצים להישאר – הם נשואים. אינני יודע איך תתיחס אליהם ממשלת עיראק אחרי צאת היהודים העולים... אם לקבל את דברי השר שיטריט, הרי צריכים אנו להסיק את המסקנה כלפי עצמנו. הרי אפשר אז ללכת הלאה ולומר שמדינת ישראל חייבת פיצויים לכל אחד ואחד הבא לישראל. גם בפולניה לוקחים את הכסף מהיהודים העולים לישראל, לא רק בעיראק... אני חושב שכלפי היהודים הבאים מעיראק עלינו לעשות כל מה שיש לעשות ליהודי הבא לישראל, ואין לעשות להם יותר מאשר עושים ליהודים הבאים מתימן, ממצרים, מרומניה או מאיזו ארץ רביעית או חמישית. קל מאוד לזרוק סיסמא, ואחר כך תתחיל ההתחרות מי הוא נדיב לב יותר'.¹⁹ גם שר החוץ, משה שרת, מסתייג מדרך פעולה זו. הוא מסביר לחברי הממשלה, כי

17 ישיבת הממשלה, עמ' 7.

18 ישיבת הממשלה, עמ' 6.

19 ישיבת הממשלה, עמ' 9.

הוא עומד לקבל לשיחה משלחת של יהודי עיראק, והללו יציעו 'להחרים רכושם של כל הערבים שישנו בישראל, ושניתן לאנשים האלה [יהודי עיראק] רכוש הערבים אשר בידי המדינה. שרת נשמע מסויג מהצעה זו, אם כי הוא אינו מפרט דבריו, ומסתפק באמירה: 'אין אני צריך להסביר לכם, הרי אתם מבינים איזו בעיה מתעוררת עלידי כך.'²⁰

במהלך הישיבה מעלה השר דוד רמזו הצעת החלטה למתן סיוע כספי מצד ישראל לעולים מעיראק. השר דוד רמזו מציע, כי ישראל תקים קרן לקליטת יהודי עיראק ותתן לכל יהודי הבא מעיראק את אותם חמישים הדינארים, שעד כה היו מרשים להם לקחת. ישראל, לדעתו, צריכה להראות השתתפות בגורלם של העולים. השר שפירא מתנגד להצעה זו בטענה שהמדובר בסכום עצום. גם שרת מסתייג מהצעה זו. 'בין כה וכה', הוא אומר, 'נושאים אנו בצרכיהם, בונים מחנות, נושאים בכלכלתם, דואגים לשיכונם, מסדרים תעסוקה ועוד.'²¹

בראש המתנגדים עומד, מטבע הדברים, שר האוצר, אליעזר קפלן. 'אני חושב שקבלת החלטה כזו, הוא אומר, 'זה יהיה ממש אסון, כי אנו מכריזים מראש שכל כסף שייגזל מהיהודים ממשלת ישראל תשלם ליהודים. זוהי מחאה בצורה משונה מאוד... אנו עוזרים לכל העולים עלידי כך שמוציאים מיליוני לירות לסידורם בארץ... מה שאתה [השר רמז] מציע זאת אומרת להדפיס מיליוני לירות, ולזרוק זאת לשוק. אין אני רואה בזאת לא היגיון ולא צדק. רק רע אנו יכולים לגרום עלידי החלטה מעין זו.'²²

ולבסוף, כעין הצעת פשרה מועלית הצעה ולפיה שאלת הרכוש היהודי המוחרם תובא בחשבון בעת שתידון שאלת הסדר הקבע בין ישראל ומדינות ערב, והסכום המוחרם ינוכה מחשבון הפיצויים שהפליטים תובעים מישראל לשלם להם. שרת מביע תמיכה בהצעה זו, ומבהיר כי 'צריך להודיע על זאת בפומבי, ואם מודיעים בפומבי – מודיעים גם לוועדה [של האו"ם]'.²³ שר האוצר, אליעזר קפלן, מביע, אף הוא, עמדה אוהדת כלפי אופציה זו: 'הייתי מודיע... שלאור הגזל שם ניקח זאת בחשבון בכל חשבון שנגיש... בכל משא ומתן – אם על פיצויים אינדיבידואליים, או על פיצויים קיבוציים, נכניס זאת לחשבון, ונודיע על כך מיד.'²⁴

על בסיס ההסכמה לדרך פעולה מעין זו מעלה שר החוץ את הצעת ההחלטה הבאה בממשלה המנוסחת בוו הלשון:

הייתי מציע שאנחנו נקבל את רעיון הפנייה לשתי המעצמות, [ואת הרעיון] של הכרזה שאנו נעשה חשבון צדק בעניין זה לגבי תשלום הפיצויים לערבים. בנוגע

20 ישיבת הממשלה, עמ' 3.

21 ישיבת הממשלה, עמ' 7.

22 ישיבת הממשלה, עמ' 8-9.

23 ישיבת הממשלה, עמ' 5.

24 ישיבת הממשלה, עמ' 4-5.

לפנייה לאו"ם, אני מציע לא להחליט עתה, אלא למסור זאת לבירור יתר למשרד החוץ.²⁵

הצעה זו מקבלת אישור הממשלה. ב־19 במאָרס 1951 מוסר שר החוץ, שרת, הודעה בכנסת המגנה את צעדיה של ממשלת עיראק נגד היהודים, ומבהירה את החלטת ממשלת ישראל לקחת בחשבון רכוש זה בשעה ששאלת הפיצויים לפליטים הפלסטינאים תעמוד לדיון:

ממשלת ישראל נתנה את דעתה בכל הדחיפות על המצב שנוצר. היא רואה בפרשה זו של גזל בכוח החוק את המשך משטר העושה הודוני שהיה קיים בעיראק מאז ומעולם כלפי מיעוטים חסרי מגן וישע [הכוונה לטבח שביצעו העיראקים במיעוט האשורי בשנות ה־30]. החלטנו לפנות בצניעות דיפלומטיים אל המעצמות המקיימות קשרי ידידות עם ממשלת עיראק ולהעמיד אותן על חומרת המצב ועל הסכנות הגלומות בו. עם זה, לא ראינו מנוס לעצמנו מלהסיק מסקנות ישירות מהעובדה שהועמדנו בפניה. עליידי הקפאת רכושם של רבבות יהודים עולים לישראל... פתחה ממשלת עיראק חשבון בינה לבין מדינת ישראל. קיים חשבון בינינו לבין העולם הערבי והוא חשבון הפיצויים המגיעים לערבים, שיצאו את שטח מדינת ישראל ונטשו רכושם בו, עקב מלחמת התנופה של העולם הערבי נגד מדינתנו. המעשה שביצעה עכשיו ממלכת עיראק לגבי רכושם של היהודים, שלא הפרו את חוקיה, ולא עשו לערער את מעמדה ולחתור תחת בטחונה, מכריח אותנו להצמיד את שני החשבונות. לפיכך, החליטה הממשלה להודיע למוסדות המתאימים של האו"ם, והנני להצהיר זאת ברבים, כי שווי הרכוש היהודי שהוקפא בעיראק יובא על־ידינו בחשבון לגבי הפיצויים שהתחייבנו לשלם לערבים שנטשו רכוש בישראל.²⁶

למחרת היום, ב־20 במאָרס 1951, נפגש שרת עם שגרירי בריטניה וארצות־הברית והעלה בפניהם את טיעוניה של ממשלת ישראל כנגד צעדיה של עיראק נגד היהודים.

סיכום

המסמך שלפנינו נותן ביטוי מרתק ללבטים שליוו את מקבלי ההחלטות בישראל נוכח החלטת ממשלת עיראק להחרים את רכושם של היהודים שביקשו לעלות למדינת ישראל. ההחלטה שהתקבלה בממשלה ב־29 במאָרס 1951 – בהנחה שלא בוטלה מאוחר יותר על ידי החלטה אחרת – מחייבת את ממשלת ישראל להעלות לדיון את שאלת הרכוש היהודי המוחרם בעיראק, בעת שתידון שאלת הסדר הקבע בין ישראל ומדינות ערב.

25 ישיבת הממשלה, עמ' 10.

26 דברי הכנסת, כרך 8, עמ' 1358-1359. ראה גם: משה גת, יציאת עיראק, עמ' 132.

ואולם מן המסמך עולה כי הרוב המכריע בממשלת ישראל סירב לקבל מחויבות פורמאלית לדרכי תגובה קונקרטיות נוכח הצעד העיראקי. באורח רשמי החלטת הממשלה מדברת על עשיית 'חשבון צדק' בעניין הרכוש היהודי שהוחרם עלידי ממשלת עיראק. זהו נוסח כוללני ביותר, המאפשר לממשלת ישראל מרחב מגוון של אופציות לטיפול בסוגיה זו.

